

Vlast jenž drahou zblažit žádostivý
Setřels hořké slzy její žalosti,
Zveleb slavně Slavinino jméno,
Vznes je k oblaků až černých výsosem,
A když bude slávou osloněno,
Vylet' k vyšším blaženějším bytnostem.

Ohlas na Valaského *Conspectus...* v Prešpurských novinách (a jeho doterajšia literárnohistorická interpretácia)

GIZELA GÁFRIKOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Prvé vydanie diela Pavla Valaského *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria...* (Prehľad vzdelaneckej a literárnej obce v Uhorsku načrtnutý od počiatkov kráľovstva až do našich čias, 1785) potvrdilo, že ani po – iba fragmentárne vydanom – kultúrnohistorickom projekte Michala Rotaridesa (1715 – 1747)¹ nezanikli v uhorskom kultúrnom prostredí ambície hľadania a uplatňovania náročnejších, „teoreticky“ odôvodnených kritérií usporiadania, klasifikácie a výkladu dejín uhorského písomníctva, vzdelanosti a kultúry.

Neďávno publikovaná analýza Valaského diela² ozrejmla, že nadväzoval na podnety tých nemeckých autorov *historie litterarie*, ktorí uplatňovali metodologické postuláty vypracované vo 4. kapitole druhej knihy Baconovej rozpravy *De dignitate et augmentis*.

Popri diele zakladateľskej osobnosti nemeckej *historie litterarie* D. J. Morhofa sa Valaský prihlásil predovšetkým k tej koncepcii disciplíny, ktorú v európsky populárnej učebnici *Conspectus reipublicae litterariae sive via ad historiam literariam iuventuti aperta* predložil nemecký autor Christof August Heumann (1681 – 1763). Valaský si zjavne osvojil Heumannov výklad metodologických princípov *historie litterarie*. Z postupov, ktoré nemecký „klasik“ odporúčal pre časové usporiadanie dejín písomníctva, vzdelanosti a kultúry, uplatnil Valaský predovšetkým „analytickú čiže chronologickú“ metódu a princíp začínať „ab condite urbem“ po bezprostrednú súčasnosť (vyjadrený v podtitule formuláciou „ab initii regni ad nostra tempora“, t. j. „od začiatku kráľovstva až do našich čias“). Rovnako však zohľadnil požiadavku všímať si dobové vzdelávacie a kultúrne inštitúcie, učené spoločnosti, vývoj jednotlivých vedeckých disciplín a pod.³

¹ BRTÁŇOVÁ, E.: *Rotaridesova súvaha dejín uhorskej vzdelanosti*. In: GÁFRIKOVÁ, G. a kol.: *Pannonia docta / Učená Panónia*. Bratislava : VEDA, 2003, s. 167 – 177.

² NOVACKÁ, M.: *Uhorská historia litteraria v podaní Pavla Valaského*. In: GÁFRIKOVÁ, G. a kol.: *Ref. 1*, s. 257 – 271; GÁFRIKOVÁ, G.: *Od historie litterarie k literárnej histórii*. In: *Ref. 1*, s. 32 – 34.

³ Heumann, A. Ch.: *Prehľad vzdelaneckej a literárnej obce, čiže cesta k histórii literarii prístupná pre študujúcu mládež*. (Úryvky.) Prel. M. Novacká. In: GÁFRIKOVÁ, G. a kol.: *Ref. 1*, s. 323 – 326.

Týmto aspektom Valaského kultúrnohistoriografickej koncepcie nevenoval starší slovenský kultúrnohistorický a literárnohistorický výskum pozornosť; a pretože autori neozrejmili metodologické východiská ani inštrumentárium domácich koncepcií *historie litterariae*, nemohli v celom rozsahu porozumieť ani Valaského (resp. Rotaridesovmu) dielu.

Valaského práca *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiiis regni ad nostra tempora delineatus* fungovala v doterajšom literárnohistorickom povedomí na úrovni značne povrchného, vecne zväčša nepresného encyklopedického poznatku. Kým „akademické“ *Dejiny slovenskej literatúry II* uvádzajú o diele ešte relatívne korektnú stručnú informáciu⁴, práce z deväťdesiatych rokov 20. storočia paradoxne zneprehľadňujú aj základné údaje.

Autor *Dejín slovenskej literárnej kritiky* (1991) neuverejnil ani správnu podobu názvu („*Conspectes rei publicae litterariae in Hungariae*“). Podľa jeho tvrdenia sa Valaského práca zakladá „len na púhej bibliografickej enumerácii faktov o uhorskej spisbe, resp. na zozname rakúskych (!) spisovateľov, navyše bez národnej koncepcie...“.⁵ Rovnako „zasvätený“ údaj – prebraný bez overenia zo staršej sekundárnej literatúry – nájdeme v *Slovníku slovenských spisovateľov* (1999), podľa ktorého Valaský v *Conspecte* „v abecednom poriadku (!) spracúva uhorských autorov bez rozdielu národnosti od najstarších čias“...

Presnejší obraz však neposkytuje ani – inak záslužná – antológia *Kritika v slovenskom národnom obrodení* (1990). Nespôsobuje to iba vecne nenáležitý preklad Valaského predslovov k prvému a k druhému vydaniu diela, ale aj nesprávne identifikovaný Valaského prameň. Podľa komentára bol vraj pre Valaského „najväčšou autoritou... nemecký historik August Christoph Heumann von Teutschenbrunn (1711 – 1760), známy najmä dielom *Commentarii de re diplomatica imperatorum regnum Germaniae* (1745 – 1753)“. Valaského metóda je podľa editora antológie „na úrovni vtedajšieho vedeckého poznania, ideovo však stojí bokom od obrodenských pohybov slúžiacich národnej prezentácii, ktoré sú výrazné v prácach jeho súčasníkov“⁶.

Podobnú výčitku voči *Conspectu* vyslovil Kraus aj v práci *Začiatky slovenskej kritiky* (1991), kde konštatuje, že dielo „svojou ‚uhorskou‘ orientáciou ani nezapadlo do koncepcie nášho národného obrodenia“.⁷

Zrejme iba v dôsledku nedorozumenia je tak Valaského celouhorsky koncipovaný kultúrnohistorický projekt anachronicky konfrontovaný s „koncepciou nášho národného obrodenia“, ktorá v čase vzniku a prvého vydania *Conspectu*... – v polovici osemdesiatych rokov 18. storočia – sotva ešte existovala v podobe premyslene sformulovaného kultúrneho a literárneho programu. Celkom iste však možno konštatovať odlišnosť Valaského koncepčných východísk od aktivít tých jeho súčasníkov, ktorí sa odhodlávali „urobiť niečo pre slávu slovanského národa“, ako začiatkom roku 1785 písal v liste Mi-

⁴ *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1960, s. 81.

⁵ CHMEL, R.: *Dejiny slovenskej literárnej kritiky*. Bratislava : Tatran 1991, s. 20.

⁶ *Kritika v slovenskom národnom obrodení (1780 – 1817)*. Edične pripravil Cyril Kraus. Bratislava : VEDA, 1990, s. 252.

⁷ KRAUS, C.: *Začiatky slovenskej kritiky*. Bratislava : Veda, 1991, s. 16.

chalovi Institorisovi Mošovskému iniciátor vydávania *Starých novin literního umění*, martinský evanjelický farár a vzdelanec Ondrej Plachý.⁸

Neporozumenie a nedorozumenie, ktorého sa dostávalo Valaského pokusu o syntetické spracovanie dejín uhorského písomníctva, kultúry a vzdelanosti, malo celkom zákonité dôsledky aj pri výklade „kauzy“, ktorá v súvislosti s jeho *Conspectom* vznikla na stránkach Prešpurských novín.

V 65. čísle ročníka 1786 sa v rubrike *Učené věci* objavil oznam, že „U pána Löwe v Prešpúrku k dostání jest Conspectus reip. Litterariae in Hungaria...“. Inzerát bol doplnený krátkou anotáciou: „Tato knížka, jakožto první v této matérii psaná, zasluhuje ovšem našeho povážení. Author se všemožně usiloval histórii litterární Království Uherského nakrátce a dobře přednésti; logické rozdělení není též nejhorší; ale málo jest v ní filozofických dokázání a štýlus jest neprám čistý, než na mnoha místech kuchynsko-latinský. Škoda, že tato tak velice hlavní a interessantní knížka tak škaredý oděv má.“

Neznámeho autora anotácie sa literárnej historiografii ani histórii žurnalistiky zatiaľ nepodarilo identifikovať. Cyril Kraus nevyklučuje autorstvo prvého redaktora Prešpurských novín z rokov 1783 – 1784 Štefana Lešku, ktorý do Prešpurských novín posielal príspevky aj zo svojho vtedajšieho „misionárskeho“ pražského pôsobiska. Rovnako však pripúšťa i možnosť, že anotáciu napísal vtedajší redaktor Štefan Kromp, prípadne niektorý z externých dopisovateľov Prešpurských novín.⁹

Staršia literatúra z textu anotácie vyvodzovala príznačne „priamočiare“ dôsledky: „Ale revolučnejšiemu krídlu národovcov nebola po vôli latinčina, v ktorej (Valaský) napísal svoje diela. Prešpurské noviny recenziou o Valaského *Conspecte* v ročníku 1786 napadli práve veľmi ostro jazyk...“¹⁰ V podobnom duchu – aj keď nie s takou vehemenciou – hodnotí anotáciu Kraus: „Nie div, že k Valaského dielu sa zaujalo kritické stanovisko. V krátkej notícke... sa síce píše, že ‚logické rozdělení není nejhorší‘; avšak ďalej nasledujú už len výhrady...“¹¹

Skúsme sústrediť pozornosť na skutočný obsah textu stručnej „noticky“, ktorú len s nadsadením možno označiť ako recenziu.

Anonymný autor oznamu o vydaní Valaského diela predovšetkým upozorňuje na okolnosť, ktorá si podľa neho vyžaduje rešpekt: kniha je „prvá svojho druhu“ (*první v této matérii psaná*). Túto informáciu s najväčšou pravdepodobnosťou preberá z Valaského Úvodu. Nenamieta ani proti spôsobu rozčlenenia obsahu (*Logické rozdělení není též nejhorší*). Vo Valaského „histórii litterární“ mu však chýbajú „filozofické dôkazy“. Inými slovami, dožaduje sa – v tomto období už zjavne anachronického a v danej disciplíne celkom nenáležitého – sylogistického dokazovacieho postupu.

⁸ „Nos etiam meditamus aliquid pro gloria gentis Slavae laborare...“ O. Plachý v liste M. Institorisovi Mošovskému zo dňa 8. 2. 1785. Knížnica Evanjelického a. v. lýcea v Bratislave, Korešpondencia M. Institorisa Mošovského, sign. Fasc. 596/3.

⁹ Ref. 6, s. 268.

¹⁰ RUTTKAYOVÁ, K.: *K dejinám slovenskej bibliografie. I. časť*. Bratislava, 1963, s. 31.

¹¹ Ref. 7, s. 16.

Posledná výčitka neznámeho autora vyjadruje nespokojnosť s Valaského štýlom, ktorý vraj nie je príliš „čistý“, ale „na mnoha miestech kuchynsko-latinský“, čo vraj spôsobuje, že inak „velice hlavní a interessantní“ kniha má „škaredy oděv“.

„Noticka“ v Prešpurských novinách teda nenamieta proti Valaského *použitiu* latinčiny, ale proti jej „nízkej“ *štylistickej* úrovni.

V tejto súvislosti hodno pripomenúť, že Valaský v závere svojho čitateľského predhovoru – parafrázujúc formulácie nemeckého učenca Daniela G. Morhofa – upozornil na *zámernú* štylistickú jednoduchosť svojho latinského jazykového prejavu :

„Nie je úzkostlivý ani škruptulózny... nie je ani vyzdobený, ale ani prízemný, je primeraný, ako sa domnievam, preberanej histórii. Pri vedeckej argumentácii uprednostňujem radšej reč zanesenú prachom, ale učeným, než reč natretú líčidlami a farbičkami. Kto by odo mňa žiadal, aby som svoju reč viac vyzdobil, nech pamätá na to, že som tu staval stodoly, v ktorých nech nikto nehľadá mramorové a starostlivo opracované stĺpy či stĺporadia, ani pyšné múry palácov, ale priestor vhodný na zhromažďovanie úrody.“¹² Autor anotácie mohol – i keď nemusel – „zneužiť“ práve toto „*captatio benevolentiae*“.

K 69. číslu Prešpurských novín bol pripojený zvláštny „Přídavek“, v ktorom vyšlo *Pár slov k vážlivému Pána Pavla Valaský a jeho výborné knihy Conspectus rei publicae in Hungaria censorovi* (= kritikovi)¹³. Žiaľ, ani tu sa výskum zatiaľ neprepracoval k jednoznačnému zisteniu autorskej totožnosti. V literatúre sa ujal – precíznejšou argumentáciou nedoložený – názor Milana Pišúta, že išlo „pravdepodobne“ o odpoveď samotného Pavla Valaského¹⁴ (priklonili sa k nemu – rovnako bez atribučných dôkazov – aj K. Ruttkayová a C. Kraus).

Úvod odpovede naznačuje, že jej autor poznal, resp. aspoň predpokladal totožnosť pôvodcu anotácie: „Příteli! Já bych myslil, že Vy při Vašem úřadu, v kterém stojíte, dosti máte práce na obě ruce každého dne a spolu i příležitosti Vaši působnost a schopnost proukázati, kdyby Ste se i do cizích věcí, ke kterým nemáte žádného povolání, nezamešovali. Hned chcete býti p a n e g y r i s t a, a sice vlastní, hned církevní a školní reformator, hned consistorialis, hned criticus, censorlibrarius a Bůh ví, co všechno jiné. To pak všechno i hned musí do novin.“ K identifikácii má blízko i záver odpovede: „Oděv knihy sem tam, ale škoda, že *Vy duchovní osoba* tak škaredy a nevlídné srdce máte“ (zdôr. G. G.).

Záver repliky obsahuje otvorenú vyhrážku: „Mějte se dobře, a dejte budoucně stačným lidem, kteří Vás snad nikdy neobrazili, pokoj. Sic jináče, i my bychom měli cosi, co nám o Vás z jednoho a druhého místa, asi od jednoho roku k vytlačení jest posláno.“

Podráždená dikcia odpovede by skutočne mohla naznačovať osobnú dotknutosť. V zásade pochvalné konštatovanie anotácie, že „author se všemožně usiloval histórii

¹² VALASKÝ, P.: Úvod. In: Prehľad vzdelaneckej a literárnej obce v Uhorsku. Preložila M. Novacká. In: GÁFRIKOVÁ, G. a kol.: Ref. 1, s. 287.

¹³ Text anotácie, odpoveď na ňu i stanovisko redakcie uverejnil v antológii *Kritika v slovenskom národnom obrození...* (s. 190 – 192) C. Kraus. S opravou viacerých tlačových chýb Krausovej edície vyšli všetky tri texty aj v publikácii *Pannonia docta – Učená Panónia* (s. 304 – 307).

¹⁴ PIŠŮT, M.: Základy obrodeneckej literatúry. In: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1960, s. 28.

litterární Království Uherského nakrátce a dobre přednésti“, komentuje pisateľ s pohoršenou iróniou: „A tak se jen usiloval? Nám pak, kteří sme též tuto knihu přehlédli, tak se vidí, že toto své statečné usilování i chvalitebně vyvedl.“

Rozhorčenie anonymného autora odpovede vyvolala aj „vražná“ pochvala za „logické rozdelení“ knihy. Triumfálne oznamuje, že v tomto ohľade sa Valaský pridržal vecného usporiadania „i v svém hrobě mnohovážného muže Aug. Christof. Heumanna“: „Až dosavád Heumanni Conspect. reipubl. litterariae celý učený svět, zvláště z ohledu na svůj pěkný pořádek a rozdelení držel za nejlepší. Nyní ale již povstal vysoce osvícený muž, kterému Heumann a spolu i jeho následovník P. V. musí děkovati, že jejich práci za nehorší vyhlásil.“

Na zjavne nekompetentnú výčitku o malom počte „filozofických dokázaní“ odpovedá „obranca“ s rovnakou iróniou: „Vy budoucně můžete třeba i *methodo philosophica demonstrative* psáti Vaší historií. Mně ale, a jiným mně podobným, vždy bude na tom dosti, jestliže nám historik věc jen tak sprostě a upřímně, jako se stala, beze vši filozofické demonstrácie přednese.“

Sarkazmom nešetří ani pri reakcii na výčitku o „neprám čistom“, „kuchynsko-latinskom“ štýle Valaského latinčiny: „Než, chodila-li též Vaše kuchařka k Cicerovi do školy, a jak dobrá jest latinkyně, to my sice na svém místě zanecháváme, nicméně však té sme dobré naděje, že kde se Vy s Vaší, tam se vždy i P. V. se svou latinčinou smí ukázati. Aspoň v Vaší kuchyni nebude se latinsky učiti.“

Nevedno, kto v Prešpurských novinách zakročil. Redakcia (t. j. predovšetkým Štefan Kromp) však hneď v nasledujúcom (70. čísle) v rubrike *Domáci i venkovní pověsti* vysvetľuje, že „krízis“ o knihe pána Valaského „v latinském jazyku sepsané“, ktorú „položili“ do 65. čísla, „není opravdová“, t. j. pravdivá: „O dobrotě této knihy nyní tím přesvědčenější býti můžeme; poněvác muži nad jiné učení, auktora jejího obranu proti onéno krízi sepsali a vůbec vydali.“

Ako zaujímavý detail možno ešte dodať, že „neboráci novinári“ končia svoje ospravedlnenie oznamom, podľa ktorého knihu možno dostať za 1 zlatý a 10 grajciarov u kníhkupca Málera.

Pozornosť si v troch citovaných textoch zaslúži použitá terminológia, ktorá dost zreteľne vyjadruje zložitý proces hľadania vhodných domácich ekvivalentov. Neznámy autor anotácie prekladá latinský termín *historia litteraria* ako *histórie litterární*. Vo funkcii výrazu *kritik* používa autor odpovede latinské označenie *cenzor*, resp. *cenzor librarius*. Na označenie termínu *kritika* použil redaktor grécky výraz *krízis* (písaný latinským pravopisom), ktorý bol v starších obdobiach bežným synonymom zaužívaného latinského termínu *iudicium*.

Zdá sa, že „kauza“ napriek ostrej polemickej vyhrotenosti argumentácie „obrancu“ Pavla Valaského neprebíhala na osi „národovci“ versus autor latinsky písaných dejín uhorskej vzdelanosti. Aj bez bližšej identifikácie aktérov sporu má však nepochybne zaujímavú výpovednú hodnotu.

Autorskú atribúciu si predbežne ani v jednom z príspevkov riešiť netrúfame; „rovnicá“ má príliš veľa neznámych. Odpoveď by v záujme ozrejmenia tejto dobovo relevantnej epizódy bolo treba hľadať ďalej. Nie je vylúčené, že ju skrýva rozsiahla zbierka

korešpondencie bratislavského farára a organizátora vtedajšieho cirkevného i vzdelaneckého života Michala Institorisa Mošovského, ktorý bol v okruhu etnicky slovenskej evanjelickej a. v. inteligencie oprávnené považovaný za osobnosť spriaznenú so „slovenskými spisovateľmi“ (rozumej redaktormi) Prešpurských novín.¹⁵

Bez ambície vytvoriť ďalšiu hypotézu môžeme v závere pripomenúť, že Michal Institoris Mošovský (1733 – 1803) mal s Pavlom Valaským prinajmenšom od čias jeho nemeckých univerzitných štúdií priateľské kontakty, ktoré potvrdzuje niekoľko Valaského listov zachovaných v spomínanej zbierke bratislavskej Knižnice Evanjelického a. v. lýcea.

V tej istej knižnici sa nachádza exlibrisom signovaný Mošovského exemplár prvého vydania Valaského *Conspectu...*, v ktorom je zviazaný výtlačok *Přídavku* k 69. listu Prešpurských novín s autorsky anonymným textom obrany diela. Pedantnosť majiteľa nasvedčuje, že o „kauze“ si prinajmenšom vyhotovil dokumentáciu...

¹⁵ Pozri napr. list Martina Klanicu zo dňa 24. 1. 1784 (Knižnica evanjelického a. v. lýcea v Bratislave, sign. fasc. 596/1). Zásadný príspevok k poznaniu osobnosti a aktivít M. Institorisa Mošovského možno nájsť v monografii Evy Kowalskej *Evanjelické a. v. spoločenstvo v 18. storočí*. Bratislava : VEDA, 2001, s. 141 – 165.